

HEATHER MACADAM

HET EERSTE TRANSPORT

*Het waargebeurde
verhaal van 999 meisjes
in Auschwitz*

UITGEVERIJ MOZAÏEK – UTRECHT

ISBN 978 90 239 5910 6
ISBN 978 90 239 5911 3 (e-book)
NUR 402

Vertaling: Henk Hardeman
Ontwerp omslag: bij Barbara
Ontwerp binnenwerk: Studio Anton Sinke,
www.antonsinke.nl

Vijfde druk, 2020

Oorspronkelijk uitgegeven door Citadel Press Books, een
imprint van Kensington Publishing Corp., New York,
USA, onder de titel 999. *The Extraordinary Young Women of
the First Official Transport to Auschwitz.*

Engelstalige uitgave © 2020 Heather Dune Macadam
Nederlandse uitgave © 2020 Uitgeverij Mozaïek, Utrecht
www.uitgeverijmozaiek.nl
Alle rechten voorbehouden

De uitgeverij heeft getracht de rechten voor de hier opgenomen
afbeeldingen zo veel mogelijk te regelen.
Mocht u desondanks menen rechten te kunnen doen gelden,
neemt u dan contact met ons op.

Uitgeverij Mozaïek vindt het belangrijk om op
milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke
bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van
deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het
zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

*Voor Edith
Ter nagedachtenis aan
Lea & Adela*

INHOUD

11	<i>Woord vooraf</i>
17	<i>Voornaamste personages op het eerste transport</i>
21	Deel 1
143	Deel 2
323	Deel 3
359	Thuiskomsten
369	Naderhand
389	Een laatste woord
391	<i>Dankbetuigingen</i>
398	<i>Lijst met foto's en illustraties</i>
402	<i>Archieven</i>
403	<i>Bibliografie</i>
410	<i>Register</i>
432	<i>Over de auteur</i>
433	<i>Noten</i>

*Gedurende het grootste deel van de
geschiedenis was Anoniem een vrouw.*

– VIRGINIA WOOLF

*De maatstaf van elke maatschappij is hoe
zij haar vrouwen en meisjes behandelt.*

– MICHELLE OBAMA

*Vrouwen moeten zelf schrijven, moeten
schrijven over vrouwen en vrouwen aan het
schrijven zetten [...] Vrouwen moeten
zichzelf in de tekst stoppen, evenals in de
wereld en in de geschiedenis...*

– HÉLÈNE CIXOUS,
Le Rire de la Méduse

WOORD VOORAF

‘Het is te weinig en te laat,’ zegt Ruzena Gräber Knieža¹ in het Duits. De telefoonlijn kraakt. Mijn echtgenoot, die het voor mij vertaalt, haalt zijn schouders op. Destijds was Ruzena de enige overlevende die ik had gevonden die op het eerste transport naar Auschwitz was geweest en nog in leven was. Haar gevangenennummer was #1649. Een paar maanden eerder was ze bereid geïnterviewd te worden voor een documentaire die ik wilde maken over de eerste meisjes in Auschwitz. Helaas kon ik toen vanwege mijn eigen gezondheid niet naar Zwitserland vliegen om haar te interviewen. Nu is zij degene die ziek is.

Ik probeer uit te leggen dat ik haar vooral wil spreken over Slowakije en hoe zij en de andere meisjes werden opgepakt en verraden door hun regering. Ze zucht en zegt: ‘Ik wil niet aan Auschwitz denken voordat ik doodga.’ En wie kan dat iemand van 92 kwalijk nemen?

Ik stuur haar een kaartje om haar te bedanken. Vervolgens zoek ik haar getuigenis op in het videoarchief van de USC Shoah Foundation. Het is in het Duits. Dat kunnen we vertalen, maar het Shoah-archief stelde niet de vragen die ik wilde stellen. Vragen die bij me zijn opgekomen sinds mijn kennismaking en samenwerking met Rena Kornreich Gelissen, een overlevende van het eerste transport, in 1992, ruim 25 jaar geleden. Sinds het verschijnen van mijn boek *Rena's promise* [als *Rena's belofte* in 2017 verschenen bij The House of Books – noot vertaler] namen familieleden van de vrouwen die op het eerste transport megingen contact met me op. Ze vertelden mij nog meer verhalen over hun nichten, tantes, moeders en grootmoeders, en die nieuwe informatie riep weer nieuwe vragen op. Ik heb de gesprekken met deze familieleden gefilmd, maar zonder een overlevende die met me

wilde spreken – en een familie die mij met haar wilde laten spreken – zouden die vragen nooit worden beantwoord. Ik begrijp de wens deze bejaarde vrouwen te willen beschermen. Als je drie jaar Auschwitz en de vernietigingskampen hebt overleefd en in de negentig bent, waarom zou je dan nog over die hel moeten nadenken? Ik wil niemand kwetsen, vooral niet deze geweldige vrouwen, door pijnlijke vragen te stellen die schimmen uit het verleden wekken.

Een jaar na mijn gesprek met Ruzena stuurde ik een e-mail naar tweedegeneratiefamilies (2G) en vroeg of iemand naar aanleiding van de 75^e verjaardag van het eerste transport de tocht van hun moeder van Slowakije naar Auschwitz wilde reconstrueren. Behoorlijk wat mensen reageerden belangstellend, maar uiteindelijk bleef een kleine, intieme groep van drie families over: de zonen van Erna en Fela Dranger uit Israël (Avi en Akiva), de familie van Ida Eigerman Newman uit Amerika (Tammy en Sharon, en Tammy's kinderen Daniella en Jonathan) en de dochter van Marta F. Gregor uit Australië (Orna). Vervolgens hoorde ik een paar weken voordat we elkaar zouden ontmoeten dat de 92-jarige Edith Friedman Grosman (#1970) eregast zou zijn op de herdenkingsplechtigheid naar aanleiding van de 75^e verjaardag. Een paar dagen later spraken Edith en ik elkaar via FaceTime. Het klikte meteen tussen ons en ze zei dat ze mij en mijn cameraploeg graag zou ontmoeten in Slowakije. Twee weken later zaten we samen in een hotelkamer uit de Sovjettijd met groezelige witte muren en een vreselijk interieur. Ik stelde haar vragen die ik 25 jaar eerder nog niet had weten te stellen aan Rena Kornreich (#1716).

Net als Rena is Edith levendig, gevat en scherp. Een vogelachtig vrouwtje dat de kamer doet oplichten. Onze tijd samen in Slowakije was als een wervelwind die ons naar de barakken voerde waar de meisjes werden vastgehouden en naar het treinstation van waaruit ze gedeporteerd werden. Op de herdenking maakten we kennis met de president en de premier van Slowakije, de Israëlische ambassadeur in Slowakije, en kinderen van andere overlevenden. In een krachtig eerbetoon van tranen en omhelzingen smeedde de tweedegeneratiegroep waarmee ik reisde, banden

met de Slowaakse tweedegeneratiefamilies. Aan het einde van onze week zei mijn echtgenoot tegen mij: ‘Dit is niet alleen een documentaire. Je moet er een boek over schrijven.’

Het is niet makkelijk om over Auschwitz te schrijven. Het is niet het soort project waaraan je zomaar begint. Maar met Edith naast me was ik bereid het te proberen. Het boek zou echter niet een verzameling memoires worden. Het zou over hen allemaal gaan, of in elk geval over degenen over wie ik informatie kon vinden die ik in deze complexe geschiedenis kon inpassen. In Canada vond ik een andere overlevende: Ella Rutman (#1950). Ik vloog naar Toronto om de twee overlevenden bij elkaar te brengen. Edith en Ella konden zich elkaar herinneren, maar zelfs op hun gevorderde leeftijd waren ze op hun hoede. Terwijl ze met elkaar in het Slowaaks spraken, wierp Edith een gepijnigde blik op mij. Dit was niet de warme band die ik me had voorgesteld – ik besepte dat Edith Ella niet aardig had gevonden toen ze in Auschwitz waren. De ontmoeting was ongemakkelijk en afstandelijk tot de twee oude vrouwen door een vergrootglas naar de cijfers op hun linker onderarm begonnen te kijken.

‘Ik kan mijn nummer niet meer zien,’ zei Edith, ‘het is verwaagd.’

De herinneringen worden ook vager. Maar de waarheid is daar, als je weet waar je haar zoeken moet. Toen ik op een dag met Edith oude foto’s bekeek, ontdekte ik het gezicht van Ruzena Gräber Knieža.

‘Kende jij Ruzena?’ vroeg ik.

‘Maar natuurlijk!’ antwoordde Edith, alsof het de meest voor de hand liggende vraag ter wereld was. ‘We zaten in dezelfde klas en waren na de oorlog goed bevriend met Ruzena en haar echtgenoot, Emil Knieža. Hij was schrijver, net als mijn man. We zochten hen regelmatig op in Zwitserland.’

De cirkel was rond.

Veel van deze vrouwen kenden elkaar al voor Auschwitz, uit hun woonplaatsen of dorpen, scholen of synagogen. In de getuigenissen in het Shoah-archief noemt men echter zelden iemands meisjesnaam. Soms wordt een bijnaam gemeld, of het uiterlijk van een

meisje wordt beschreven. Daardoor kan het lastig zijn om te verifiëren of overlevenden het over iemand uit het eerste transport hebben. De getuigenis van Margie Becker (#1955) is een van de zeldzame gevallen waarin vrijwel altijd de volledige namen worden genoemd van de meisjes met wie zij en Edith opgroeiden. En dankzij de foto van hun klas was Edith in staat die meisjes voor mij te identificeren. Het was nooit zelfs maar bij mij opgekomen om Edith te vragen of ze Ruzena kende voordat ik hen samen op hun klassenfoto zag, aangezien bij Ruzena's naam op de lijst van gedeporteerden staat dat ze afkomstig is uit een andere stad. Ik wist niet dat zij als jong meisje in Humenné had gewoond. Was ik maar aan deze tocht begonnen toen ze allemaal nog in leven waren.

Als ik op een dag de laatste redactionele ingrepen van dit boek afrond, komt er een mailtje binnen:

Mijn grootmoeder was op het eerste transport. Ik herinner mij de verhalen die ze ons vertelde. Ze schreef een boek over de deportatie, maar gooide het later weg. Ze zei dat niemand haar zou geloven. De eerste bladzijde van haar geschreven getuigenis heeft het overleefd en heb ik bij me. Haar naam was Kornelia (Nicha) Gelb, afkomstig uit de Slowaakse stad 'Humenné'. Ze werd geboren in 1918.

Enkele seconden later open ik een lijst die ik in 2014 in een Excelbestand heb gemaakt, met daarin de naam van elk meisje, met woonplaats en leeftijd. Ze is nummer 232 op de oorspronkelijke lijst die bewaard wordt in Yad Vashem in Jeruzalem. Zelfs nog opmerkelijker is dat haar zus wordt genoemd in de getuigenis van Ruzena Gräber Knieža. Ze waren samen in Ravensbrück. Beide meisjes staan op dezelfde pagina van de lijst als de drie meisjes die u heel goed zult leren kennen: Edith en Lea Friedman, en hun vriendin Adela Gross. En op precies diezelfde pagina worden twee meisjes genoemd die enkelen van u al kennen: Rena Kornreich en Erna Dranger.

Een van mijn grootste zorgen bij het schrijven van dit boek is nauwkeurigheid. Ik maak me voortdurend zorgen of data en

chronologie kloppen en of de verhalen wel juist zijn opgetekend. Edith verzekert me dat ik het ‘nooit allemaal kloppend zal krijgen. Dat lukt niemand. Het is te groot. Dan heb je de datum niet, nou en? Het is gebeurd. Dat is voldoende.’

Dat hoop ik dan maar.

Dit verhaal bestaat uit diverse verhaallijnen. De kern ervan is afkomstig uit mijn gesprekken met getuigen, overlevenden, familieleden en getuigenissen uit het Shoah-archief. Er is, om de persoonlijke verhalen verder uit te werken, gebruikgemaakt van memoires, literatuur over de Holocaust en historische documenten. Het doel is om een zo volledig mogelijk beeld te geven van de meisjes en jonge vrouwen van het eerste ‘officiële’ Joodse transport naar Auschwitz. Een van de middelen die ik heb gebruikt om dit te bereiken, is poëtische vrijheid. Waar dialogen tussen aanhalingstekens staan, betreft het rechtstreekse citaten uit gesprekken met overlevenden of getuigen die vertellen over gesprekken die ze hadden of die ze hebben opgevangen. In andere gevallen heb ik ter illustratie of om bepaalde scènes te completeren gedachtestreepjes gebruikt om aan te geven dat ik dialogen heb bedacht. Ik doe dit alleen wanneer gesprekken of ruzies werden genoemd in een getuigenis, maar er niet dieper op werd ingegaan.

Ik ben Edith Grosman en haar familie zeer dankbaar, evenals de families Gross, Gelissen en Brandel, die mij in hun midden accepteerden en me behandelden als een erelid. ‘Je bent als een nicht van ons,’ zei Edith tegen me op het feestje ter gelegenheid van haar 94^e verjaardag in de aanwezigheid van haar zoon, schoondochter, kleindochters, een achterkleinkind en nog eentje dat op komst was. Het is een grote eer en een voorrecht om deel uit te mogen maken van de geschiedenissen van deze vrouwen, en hun voorvechter en chroniqueur te zijn. Ze waren tieners toen ze naar Auschwitz werden gestuurd. Slechts een gering aantal kwam weer thuis. Hoe zij dit overleefden, is een eerbetoon aan vrouwen en meisjes over de hele wereld. Dit is hun verhaal.

VOORNAAMSTE PERSONAGES OP HET EERSTE TRANSPORT

Het aantal Ediths en Magda's, Friedmans en Neumanns op het eerste transport maakte het noodzakelijk dat ik namen bedacht om onze jonge vrouwen uit elkaar te houden. Vaak kwam het erop neer dat ik een bepaalde versie van hun geboortenamen gebruikte. Naar de belangrijkste personages verwijs ik met hun echte namen of de naam die ze opgaven op de transportlijst. (Om een of andere reden gaven meisjes vaak liever bijnamen op dan de namen waarmee ze gewoonlijk werden aangesproken – daarom kies ik in eerste instantie voor de naam die op de lijst staat.) Voor de vele dubbele namen kan een andere versie van die naam worden gebruikt (Margaret wordt bijvoorbeeld Peggy). Als een naam meer dan twee keer wordt herhaald, wordt de achternaam of een alternatief gebruikt – bijvoorbeeld bij de vele Magda's en Ediths waarmee ik te kampen kreeg. Ik hoop dat families begrip hebben voor deze behoefte aan duidelijkheid in het verhaal. Het is niet uit gebrek aan respect dat namen werden veranderd, maar vanuit de hoop dat lezers deze meisjes en vrouwen duidelijk kunnen herkennen en zich met hen identificeren.

Nota bene: in het Slowaaks is 'ova' het equivalent van 'jufvrouw' of 'mevrouw'. Ik heb ervoor gekozen om 'ova' niet te gebruiken bij de namen van de gedeporteerden, omdat sommigen van hen Pools waren en niet die syntaxis zouden hebben gebruikt. Bovendien heeft ook de USC Shoah Foundation 'ova' niet in haar archieven opgenomen.

VROUWEN OP HET EERSTE TRANSPORT VANUIT SLOWAKIJE, NAAR REGIO OF STAD VAN HERKOMST

Humenné

Edith Friedman, #1970

Lea Friedman, zus van Edith, #1969

Helena Citron, #1971

Irena Fein, #1564

Margie (Margita) Becker, #1955

Rena Kornreich (oorspronkelijk uit Tylicz, Polen), #1716

Erna Dranger (oorspronkelijk uit Tylicz, Polen), #1718

Dina Dranger (oorspronkelijk uit Tylicz, Polen), #1528

Sara Bleich (oorspronkelijk uit Krynica, Polen), #1966

Ria Hans, #1980

Maya (Magda) Hans, #onbekend

Adela Gross, #onbekend

Zena Haber, #onbekend

Debora Gross, niet gedeporteerd

Zuzana Sermer, niet gedeporteerd

Ruzinka Citron Grauber, #onbekend

Michalovce

Regina Schwartz (met haar zussen Celia, Mimi en Helen),

#1064

Alice Icovic, #1221

Regio Poprad

Martha Mangel, #1741

Eta Zimmerspitz, #1756

Fanny Zimmerspitz, #1755

Piri Rand-Slonovic, #1342

Rose (Edith) Grauber, #1371

Prešov

Magda Amster, #onbekend

Magduska (Magda) Hartmann, #onbekend

Nusi (Olga of Olinka) Hartmann, #onbekend

Ida Eigerman (oorspronkelijk uit Nowy Sącz, Polen), #1930
Edie (Edith) Friedman, #1949*
Ella Friedman, #1950*
Elena Zuckermenn, #1735
Kato (Katarina) Danzinger (genoemd in de Hertzka-brieven),
#1843
Linda (Libusha) Reich, #1173
Joan Rosner, #1188
Matilda Friedman, #1890*
Marta F. Friedman, #1796*

Regio Stropkov

Peggy (Margaret) Friedman, #1019*
Bertha Berkowitz, #1048
Ruzena Gräber Knieža, #1649

Vrouwen op het tweede transport vanuit Slowakije

Dr. Mancí (Manca) Schwalbova, #2675
Madge (Magda) Hellinger, #2318
Danka Kornreich, #2775

* Geen familie van Edith en Lea Friedman